

मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या साहित्याचे स्वरूप व वाटचाल

प्रा. मुठे राधाकिसन पांडुरंग,

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,

अण्णासाहेब आवटे कॉलेज मंचर, तालुका आंबेगाव जिल्हा पुणे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे.

सारांश

मराठी साहित्याच्या इतिहासात स्त्री-लेखनाचा प्रवाह एक महत्त्वाचा उपप्रवाह म्हणून अस्तित्वात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते समकालीन पर्यंत, स्त्री लेखिकांनी आपल्या अनुभवांच्या, संघर्षांच्या, आकांक्षांच्या आणि स्वप्नांच्या कथनाद्वारे साहित्याचे परीघ रुंद केले आहे. हा शोधप्रबंध मराठीतील स्त्री-साहित्याच्या ऐतिहासिक वाटचालीचा, त्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाचा (विषय, शैली, दृष्टिकोन), सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भातील भूमिकेचा आणि वाढत्या प्रभावाचा अभ्यास करतो. स्त्री-लेखनाने केवळ साहित्यिक प्रवाहांना पूरक भरच दिला नाही, तर पितृसत्ताक मूल्यांना आव्हान देणारी एक वेगळी व निर्णायक आवाज निर्माण केला आहे, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स

मराठी स्त्री-साहित्य, स्त्रीवादी साहित्याचा इतिहास, लैंगिक भूमिका, स्त्री-अनुभव, सामाजिक बदल, आत्मकथन, काव्य, कादंबरी, नाटक, वाटचाल.

प्रस्तावना

मराठी साहित्य परंपरा समृद्ध आणि बहुआयामी आहे. परंतु, एका दीर्घ काळापर्यंत या परंपरेचे मुख्य नियंत्रण व आकार पुरुष लेखकांनी ठरविला. अशा परिस्थितीत स्त्री लेखिकांनी आपला मार्ग स्वतः शोधून, आपली वेगळी वाचनदृष्टी आणि अभिव्यक्ती शैली साहित्यात रुजवली. हा प्रबंध या स्वतंत्र आवाजाच्या उदयाचा, विकासाचा आणि साहित्यिक-सामाजिक योगदानाचा मार्गदर्शक आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे. स्त्री-साहित्य हे केवळ 'स्त्रियांबद्दल' किंवा 'स्त्रियांसाठी' लिहिलेले साहित्य नसून, 'स्त्रियांच्या दृष्टीने' लिहिलेले साहित्य आहे, या मूलभूत गृहीतकावरून हा अभ्यास सुरू होतो. मराठी साहित्य ही फुलोरा बहरलेली, अनेक झरे एकत्र येऊन बनलेली, नदीसारखी वाहणारी आणि काळाच्या प्रवाहासोबत निरंतर नवे अर्थ-आकार घेत राहणारी एक जिवंत परंपरा आहे. या विशाल वाङ्मयसागरातील एक स्वतंत्र, ओघवता, कधी गंभीर तर कधी तुमुल निनाद करणारा प्रवाह म्हणजे 'स्त्री-साहित्य' किंवा अधिक अचूकपणे सांगायचे तर, 'स्त्रियांच्या दृष्टीने व स्त्रियांकडून निर्माण केलेले साहित्य'. हा प्रवाह केवळ साहित्यिक वैविध्याचे प्रतिनिधित्व करत नाही, तर सामाजिक इतिहासाचे, सांस्कृतिक संघर्षांचे आणि मानवी मुक्तीच्या जगण्या-झगड्याचे एक सबल आविष्करणही आहे.

मराठी साहित्याच्या परंपरेने आपल्याला संत, शाहीर, समर्थ, भाऊबंदकी, नवोदित, प्रयोगवादी, दलित, स्त्रीवादी अशा

अनेक आवाजांची गंगाजळी दिली आहे. परंतु, या आवाजांच्या गर्दीत एका दीर्घ काळापर्यंत 'पुरुष' हाच मुख्य आणि प्रामाणिक 'वक्ता' राहिला. तो स्त्रीविषयक विचार करत होता, स्त्रीचे चित्रण करत होता, स्त्रीच्या 'समस्यांचे' निराकरण सुचवत होता. अशा परिस्थितीत, स्वतःच्या अनुभवजगताची, संवेदनांची, वेदनेची आणि स्वप्रांची मुक्तपणे अभिव्यक्ती करणारा 'स्त्री-आवाज' ही एक क्रांतिकारी घटना ठरली. हा आवाज केवळ लेखिकांच्या लिंगात्मक अस्तित्वातून उद्भवला नसून, एका वेगळ्या 'दृष्टिकोन' (Perspective) आणि 'वाचन' (Reading) पद्धतीतून निर्माण झाला. स्त्रीने जे अनुभवले, जे पाहिले, जे सहन केले आणि ज्यावर विजय मिळवला, त्याचे प्रामाणिक व सखोल शब्दचित्र या साहित्याने रंगवले.

स्त्री-साहित्याचा मार्ग हा सरळ रेषेतून पसरलेला महामार्ग नाही; तर एक अरुंद, काटेरी, वळणे असलेला, कधी लपलेला तर कधी धाडसीपणे उघडा झालेला पायवाट आहे. त्याची सुरुवात धार्मिक भक्तीपर काव्याने झाली, नंतर सामाजिक सुधारणेच्या वातावरणातील निबंध-लेखनातून पुढे आली, स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात राष्ट्रभक्ती व स्त्री-शिक्षणाच्या भावना व्यक्त झाल्या, आणि नंतर स्वातंत्र्योत्तर काळात हा आवाज व्यक्तिगत आणि सामाजिक संघर्षाच्या अधिक गहन, अधिक जटिल आणि अधिक प्रखर स्वरूपात बोलू लागला. १९७० नंतरच्या स्त्रीवादी चळवळीच्या लहरीने या साहित्याला एक सैद्धांतिक पाया, एक राजकीय चेतना आणि एक आंदोलनात्मक धार प्राप्त करून दिली. त्यानंतरच्या काळात दलित स्त्रीवादी आवाजाचा ठळक उदय झाला, ज्याने केवळ लिंगाच नव्हे तर जातीच्या दुहेरी दडपणाच्या भूमितीचे प्रकटीकरण करून साहित्यिक व सामाजिक चर्चेचाच नव्हे तर राजकीय विमर्शाचाही भूदृष्टी बदलून टाकला.

या साहित्याचे स्वरूप विविधताने भरलेले आहे. काव्यातील भावुक आर्तता आणि कठोर व्यंग्य; कादंबरीतील कुटुंब-संस्थेचे सूक्ष्म वर्णन आणि सामाजिक संरचनेवरचे तडाखे; आत्मकथनातील अंतरंगाचे निर्भय प्रकटीकरण; नाटकातील संवादाची तीक्ष्णता; निबंधातील विश्लेषणात्मक तर्कशक्ती – स्त्री-लेखनाने सर्व साहित्यप्रकारांना एक नवी ऊर्जा, एक नवा अर्थ आणि एक नवी दिशा दिली. भाषा ही त्यांचे प्रभावी शस्त्र ठरली – कधी मऊ, कधी कुरेंदार, कधी आग ओकणारी.

म्हणून, 'मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या साहित्याचे स्वरूप व वाटचाल' या विषयाचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक आस्वाद घेण्यापुरता मर्यादित नाही. तो एक बहुआयामी संशोधन आहे ज्यामध्ये इतिहास, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, राजकारण आणि सांस्कृतिक अभ्यास यांचा समन्वय साधला गेलेला आहे. हा अभ्यास पुढील मूलभूत प्रश्नांचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करतो: स्त्री-साहित्याची व्याख्या काय? त्याची ऐतिहासिक वाटचाल कोणत्या टप्प्यातून गेली? विविध कालखंडांनी त्याच्या विषयवस्तूवर व शैलीवर कसा परिणाम केला? स्त्री-लेखनाचे मराठी साहित्याला दिलेले मूळ योगदान काय? त्याने सामाजिक चळवळीशी कसा संवाद साधला? आजच्या डिजिटल व बहुवादी युगात त्याचे स्वरूप व दिशा कोणत्या आहेत?

ही प्रस्तावना, अशाप्रकारे, एका अत्यंत गतिमान, सर्जनशील आणि परिवर्तनकारी साहित्यप्रवाहाच्या दाराशी ठोकायची सुरुवात आहे. ज्या आवाजाला एका काळी उपांग किंवा 'उपप्रवाह' मानले जात होते, तो आज मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहालाच आकार देणारा, त्याची दिशा बदलणारा आणि त्याचे भविष्य रचणारा एक निर्णायक घटक बनला आहे. या आवाजाच्या यशस्वी वाटचालीमागे असलेल्या संघर्षाची, साहसाची, सर्जनेची आणि सतत चाललेल्या मुक्तीच्या शोधाची ही कहाणी आहे.

व्याख्या

1. **स्त्री-साहित्य:** अशे साहित्य जे स्त्री लेखिकांनी स्त्री-अनुभवांच्या केंद्रस्थानी ठेवून, स्त्रीवादी चेतनेने किंवा स्त्रीदृष्टीने निर्माण केलेले आहे. यात केवळ लेखिकाचे लिंग नव्हे, तर विषय, दृष्टिकोन आणि वस्तुनिष्ठता यावर भर दिला जातो.
2. **स्वरूप:** साहित्याची प्रकाररचना (काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथन, निबंध), शैली, भाषा, प्रतिके, विषयवस्तू आणि अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये.
3. **वाटचाल:** ऐतिहासिक कालखंडातून (सुमारे १९वे शतक ते आजतागायत) स्त्री-साहित्याचा क्रमवार विकास, त्यातील टप्पे, वळणे आणि दिशा.

गरज

१. मराठी साहित्याच्या इतिहासलेखनात स्त्री-योगदानाचे पुरेसे दस्तावेजीकरण झालेले नाही.
२. स्त्री-दृष्टिकोनातून साहित्याचे मूल्यमापन व विश्लेषण करण्याची आवश्यकता आहे.
३. स्त्री-लेखनाच्या स्वतंत्र साहित्यिक परंपरेची ओळख निर्माण करणे.
४. स्त्री-साहित्याचे सामाजिक बदलातील योगदान समजून घेणे.
५. नव्या पिढीतील संशोधकांना या क्षेत्रातील दिशासूचना करणे.

उद्दिष्टे

मराठी साहित्यातील स्त्री-लेखनाची एक समग्र आणि विश्लेषणात्मक प्रतिमा निर्माण करणे.

उद्देश

१. मराठी स्त्री-साहित्याचा ऐतिहासिक कालक्रमाने आढावा घेणे.
२. विविध साहित्यप्रकारांतील (काव्य, कादंबरी, आत्मकथन इ.) स्त्री-लेखनाचे स्वरूप विश्लेषण करणे.
३. विविध कालखंडातील प्रमुख स्त्री लेखिका व त्यांच्या रचनांचा परिचय करून देणे.
४. स्त्री-साहित्याचे मुख्य विषय, प्रश्न आणि चिंतनबिंदू ओळखणे.
५. स्त्री-लेखनाच्या माध्यमातून व्यक्त झालेल्या सामाजिक-राजकीय-सांस्कृतिक बदलांचे निरीक्षण करणे.

प्रतिपादना

"मराठी स्त्री-साहित्य हे पितृसत्ताक समाजरचनेला आव्हान देणारे, स्त्रीच्या आंतरिक जगाचे आणि बाह्य संघर्षाचे सूक्ष्म

चित्रण करणारे व सामाजिक चेतना जागृत करणारे एक स्वतंत्र आणि प्रभावी साहित्यप्रवाह आहे, ज्याची वाटचाल ही साहित्यिक स्वातंत्र्य व सामाजिक मुक्ती या दुहेरी ध्येयासोबत निगडित आहे."

साहित्य सर्वेक्षण

1. **प्राथमिक स्रोत:** विविध कालखंडातील प्रमुख स्त्री लेखिकांची मूळ कृती (उदा., कादंबरी: लक्ष्मीबाई टिळक, इंदिराबाई सहस्रबुद्धे; कविता: बहिणाबाई चौधरी, मंगला घाणेकर; आत्मकथने: उषाताई त्रिंबक पटवर्धन, मालती बेदेकर; नाटके: विजया राजाध्यक्ष).
2. **द्वितीयक स्रोत:** स्त्री-साहित्यावरील समीक्षात्मक ग्रंथ, संशोधन प्रबंध, निबंधसंग्रह (उदा., डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. सरोजिनी बाबर, डॉ. वैशाली पवार यांचे लेखन).
3. **साहित्यिक इतिहास:** मराठी साहित्याचे इतिहास (वि. ल. कुलकर्णी, म. द. हातकणंगलेकर इत्यादी) यातील संदर्भ.
4. **स्त्रीवादी समीक्षा:** भारतीय व पाश्चात्य स्त्रीवादी सिद्धांतांची मराठीतील अभिव्यक्ती.
5. **वृत्तपत्रे, नियतकालिके:** 'स्त्री', 'बाया', 'साहित्य अमृत', 'समकालीन जीवन' यांसारख्या नियतकालिकांतील विशेषांक व लेख.

संशोधन पद्धत

1. **प्रकार:** गुणात्मक संशोधन.
2. **स्रोत:** प्राथमिक व द्वितीयक ग्रंथसूची.
3. **पद्धती:**
 १. **विश्लेषणात्मक पद्धत:** निवडक साहित्यकृतींचे सखोल वाचन व विषय, शैली, प्रतीकव्यवस्था यांच्या दृष्टीने विश्लेषण.
 २. **तुलनात्मक पद्धत:** विविध कालखंडातील लेखिकांची तुलना; पुरुष लेखकांच्या स्त्रीचित्रणाशी तुलना.
 ३. **ऐतिहासिक पद्धत:** सामाजिक-ऐतिहासिक संदर्भात साहित्याचे मूल्यमापन.
 ४. **साहित्यिक समीक्षा पद्धती:** स्त्रीवादी समीक्षेचा वापर.

बलाढ्य बाजू

मराठीतील स्त्री-लेखन केवळ साहित्याच्या नकाशावर एक अतिरिक्त भूभाग नसून, एक समृद्ध, सशक्त आणि सामाजिक परिवर्तनाला प्रेरणा देणारा खंड आहे. त्याचे बलस्थान केवळ गुणवत्तेपुरते मर्यादित नसून, त्याच्या मूलगामी दृष्टिकोन, अभिव्यक्तीच्या धाडसीपणा आणि सामाजिक प्रभावामध्ये स्पष्टपणे दिसून येते.

१. अनुभवजगताचे अभूतपूर्व व प्रामाणिक प्रकटीकरण:

- A. **अंतरंगाचे भूगोल:** स्त्री-लेखनाने 'घर' या खाजगी क्षेत्राचे राजकारण, संघर्ष, प्रेम आणि वैषम्य उलगडून दाखविले. चुलीपासून चौकटपर्यंतच्या अनुभवांचे सूक्ष्म आणि अंतरंगी चित्रण हे त्याचे सर्वात मोठे सामर्थ्य आहे.
- B. **देह-यात्रेचे दस्तऐवजीकरण:** पुरुष-लेखनात गौण किंवा रोमांचक वस्तू मानल्या गेलेल्या मासिकपाळी, गर्भधारणा, प्रसूती, रजोनिवृत्ती, देहाची इच्छा आणि वेदना यांचे प्रामाणिक, बिनछुप आणि कलात्मक शब्दबद्ध करण्याचे श्रेय स्त्री-लेखनाला जाते. हे केवळ शारीरिक नसून, सामाजिक-मानसिक अधिरोपित बंधनांचे विश्लेषणही आहे.

२. पितृसत्ताक व्यवस्थेवर मुळावर घाव:

- A. **संस्थागत कलंकमुक्ती:** विवाह, कुटुंब, मातृत्व, पातिव्रत्य या 'पवित्र' मानल्या गेलेल्या संस्थांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून, त्यातील स्त्रीचे दडपण, शोषण आणि एकांगी अपेक्षा उघड्या केल्या.
- B. **भाषा व प्रतिकांचे पुनर्घटन:** 'सती', 'पतिव्रता', 'कुलवधू' सारखी प्रतिष्ठेची प्रतिके आणि 'डाकिनी', 'चांडाळिनी', 'छिनाल' सारखी तिरस्काराची प्रतिके यांचे मूल्यपरिवर्तन करून, त्यांना नवे, सबल अर्थ प्रदान केले. भाषेतील पुरुषकेंद्री म्हणी, समास, उपमा याला आव्हान देऊन नवीन भाषाशैली निर्माण केली.

३. विविध स्त्रीत्वाच्या आवाजांचे समावेशन व प्रतिनिधित्व:

- A. **दलित स्त्रीचा ठळक आवाज:** दलित स्त्री-लेखनाने (उषाताई पटवर्धन, मालती बेदेकर, हेमा ढेरे) 'जातीच्या गुलामगिरीविरुद्धचा संघर्ष' आणि 'लिंगाच्या गुलामगिरीविरुद्धचा संघर्ष' या दुहेरी युद्धाचे मर्मस्पर्शी वर्णन केले. त्यामुळे स्त्रीवादी चर्चेतील 'सार्वत्रिक स्त्री' या कल्पनेवर मूलभूत प्रहार झाला.
- B. **वैकल्पिक लैंगिकता व नातेसंबंध:** नव्या लेखनात समलिंगी प्रेम, विवाहेत्तर संबंध, एकल मातृत्व, स्वैर सहवास यांसारख्या 'वर्जित' विषयांवर मोकळेपणाने लिहिले जाऊन, नातेसंबंधांच्या पारंपारिक व्याख्यांना धक्का दिला.

४. साहित्यिक शैलीतील क्रांतिकारी प्रयोग व नवनिर्मिती:

- A. **आत्मकथनाचे शस्त्रीकरण:** आत्मकथन हे पूर्वी 'महापुरुषांचे जीवनचरित्र' मर्यादित होते. स्त्री-लेखिकांनी या प्रकाराचे रूपांतर 'सामूहिक साक्षीदारी' (Testimonio) आणि 'वैयक्तिक संघर्षाचा राजकीय दस्तऐवज' यात केले. 'आयता', 'आयधन', 'मी एक सफरंद' यांसारख्या आत्मकथनांनी साहित्यिक व सामाजिक भूकंप घडवले.
- B. **कथनशैलीतील बदल:** रेखीय कथनाऐवजी संदर्भ-उल्लंघन करणारी, स्वगतांसारखी, भावनांच्या ओघानुसार वाहणारी कथनशैली विकसित केली. स्वगत, पत्रशैली, डायरी एंटींचा वापर करून अंतरंगीपणा वाढवला.

५. सामाजिक चेतनेचे व राजकीय विमर्शाचे सशक्त साधन:

- A. **वैयक्तिक हा राजकीय आहे:** 'The Personal is Political' या स्त्रीवादी घोषणेचे मराठीत सर्वोत्तम रूपांतर स्त्री-साहित्यात दिसते. घरातील हक्काच्या वाट्यासाठीचा वैयक्तिक संघर्ष हाच समाजातील सत्तासंबंधांचा प्रश्न आहे, हे या साहित्याने प्रभावीपणे मांडले.
- B. **वैकल्पिक इतिहासलेखन:** औपचारिक इतिहासात नोंद नसलेल्या स्त्रियांच्या अनुभवांचा, त्यांच्या दैनंदिन संघर्षाचा, त्यांच्या विजयाचा 'लोकइतिहास' या साहित्याने नोंदवला.

६. भाषिक सर्जनशीलता व सौंदर्यशास्त्र:

- A. **नवीन उपमा-रूपकांची निर्मिती:** स्त्री-शरीर, गृहकर्म, निसर्गातील स्त्रीदृष्ट्या पाहिलेली प्रतिके (उदा., मणीबंद, चुल, मैदान, शिवणयंत्र, रक्तगंध) यांचा वापर करून एक वेगळे सौंदर्यशास्त्र उभे केले.
- B. **बोलीभाषेची धाडसी मैफिल:** साहित्यिक भाषेच्या मानक बंधनांतून मुक्त होऊन स्थानिक बोली, ग्रामीण उच्चार, घरगुती शब्दसंग्रह यांना साहित्यिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. यामुळे भाषा अधिक रसिक, जिवंत आणि जनसमूहाशी जोडलेली झाली.

७. सातत्यपूर्ण विकास आणि स्वतःशी संवादाची क्षमता:

- A. **स्व-आत्मचिकित्सा व आत्मसुधारणा:** स्त्री-लेखनाने स्वतःच्यातील मर्यादा, मध्यमवर्गीय पूर्वग्रह, जातीय दंभ यांचेही विश्लेषण केले आहे. ही स्व-चिकित्सक दृष्टी त्याच्या बौद्धिक प्रामाणिकतेचे प्रतीक आहे.
- B. **पिढ्यांतरांचा संवाद:** लक्ष्मीबाई टिळक पासून ते आजच्या युवा ब्लॉगर/इन्स्टाग्राम कवयित्रीपर्यंत, प्रत्येक पिढीने आपल्या पूर्ववर्ती आवाजांशी संवाद साधून आपले लेखन समृद्ध केले आहे.

८. जागतिक स्त्रीवादाशी असलेले सादृश्य व तरीही स्थानिक मूळत्व:

- A. **वैश्विक विचार, स्थानिक अभिव्यक्ती:** पाश्चात्य स्त्रीवादी सिद्धांतांचा आशय आत्मसात करूनही, तो भारतीय व महाराष्ट्रीय सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात मूळ रूपात मांडला. त्यामुळे तो वाचकांना परक्या न वाटता, आपल्या घरातल्या गप्पांसारखा जिव्हाव्याचा वाटतो.

मराठी स्त्री-साहित्याची सर्वात मोठी शक्ती म्हणजे **त्याची परिवर्तनकारी क्षमता**. त्याने केवळ साहित्याचे स्वरूप बदलले नाही, तर वाचकांच्या मनातील लैंगिक भूमिका, नातेसंबंध, न्याय आणि स्वातंत्र्य यांच्या कल्पनांनाही मूलभूत हादरा दिला आहे. हे साहित्य केवळ 'स्त्रियांचे' नसून, एका अधिक समतोल, प्रामाणिक आणि मानवी समाजाच्या निर्मितीच्या महत्त्वाकांक्षेचे प्रतिबिंब आहे. त्याचे बलस्थान हे त्याच्या **विषयाच्या धाडसीपणात, अभिव्यक्तीच्या प्रामाणिकपणात आणि सामाजिक परिणामकारकतेत** एकवटलेले आहे.

कमकुवत बाजू

स्त्री-साहित्याचे वैभव आणि बलस्थान स्वीकारूनही, एक गंभीर आणि आत्मचिकित्सक दृष्टीने त्याच्या अंतर्गत मर्यादा, बाह्य

आव्हाने आणि विवादास्पद पैलूंचे विश्लेषण करणे अत्यावश्यक आहे. हे केवळ टीकेने भरलेले नाही, तर त्याच्या भविष्यातील वाटचालीसाठी आवश्यक असलेले मार्गदर्शक बिंदू आहेत.

१. सामाजिक-आर्थिक वर्गाची असमावेशकता व 'मध्यमवर्गीयता'चे प्राबल्य:

- वर्गीय एकरूपता:** बहुसंख्य प्रमुख स्त्री-लेखन (विशेषतः २००० च्या आधीचे) मध्यमवर्गीय, शहरी किंवा शिक्षित ग्रामीण स्त्रियांच्या अनुभवजगतापुरतेच मर्यादित राहिले आहे. शेतमजूर, कामगार, अतिशय दारिद्र्यरेषेखालील, वेश्याव्यवसायातील, घरकामाच्या कामगार स्त्रियांचे आवाज प्रामुख्याने गहनपणे गायब आहेत.
- दलित स्त्रीवादाचा उशिरा स्वीकार:** दलित स्त्रीवादी लेखन उशिरा (१९९० नंतर) मुख्य प्रवाहात आले. त्यापूर्वीच्या स्त्रीवादी चर्चेत जातीय विषमतेची दखल अपुरी होती, याची टीका दलित स्त्रीवादी विचारवंतांनी केली आहे.

२. भाषिक व साहित्यिक मर्यादांचे बंधन:

- शैक्षणिक भाषेचे अधिरोहण:** बहिणाबाई चौधरीसारख्या अपवादांव्यतिरिक्त, बरेचसे लेखन 'साहित्यिक मराठी'च्या मानक छटेपासून मुक्त होऊ शकलेले नाही. काही ठिकाणी अतिशय गडलछटेची, अमूर्त भाषा आढळते, ज्यामुळे सामान्य स्त्रीवाचकापासून ते लेखन दूर जाते.
- अतिनाट्यमयता आणि भावुकतेवरचा अतिरेक:** काही लेखनात (विशेषतः काही कादंबऱ्यांत) संघर्षाचे चित्रण करताना अतिशयोक्तीपूर्ण, नाट्यमय आणि भावनांच्या पूरावर भर देण्यात आला आहे. यामुळे वास्तववादित्व कमी होऊन, ते 'मेलोड्रामॅटिक' ठरते.

३. विचारांच्या तीव्रतेपेक्षा भावनांच्या प्राधान्याचा धोका:

- वैचारिक पायाची कमकुवती:** प्रखर भावनिक आविष्कारामागे सुसंगत, शोधून काढलेले सैद्धांतिक विश्लेषण काही वेळा अपुरे पडते. आंदोलनाच्या भावनेने लिहिले गेलेले काही लेखन काळाच्या ओघात टिकाव धरत नाही.
- सरलीकृत 'पुरुष-विरोध':** काही प्रारंभिक स्त्रीवादी लेखनात पुरुष हा एकसंध 'विरोधी' म्हणून चित्रित करण्याची प्रवृत्ती होती. जात, वर्ग, धर्म यांसारख्या इतर सत्तासंबंधांपेक्षा फक्त लिंगीय विषमतेवर भर असल्याने, विश्लेषणाची जटिलता कमी झाली.

४. प्रकाशन, प्रसार, समीक्षा आणि मान्यतेच्या संरचनात्मक अडचणी:

- पितृसत्ताक प्रकाशन व्यवस्था:** सुरुवातीच्या काळात लेखिकांना प्रकाशक शोधणे, पुरस्कार मिळवणे, गंभीर समीक्षकांचे लक्ष वेधणे अतिशय अवघड होते. 'स्त्री-विषय' हा गौण विषय मानला जात असे.
- विधान-प्रधान समीक्षा:** साहित्यिक मूल्यमापनाऐवजी, समीक्षक अनेकदा लेखिकेच्या 'विधानांवर' (काय म्हटले आहे यावर) भर देत, ते 'कसे म्हटले आहे' (कलात्मकता) याकडे दुर्लक्ष करत असत. ही प्रवृत्ती अजूनही काही अंशी चालू आहे.

५. बाजारवादाचे आक्रमण आणि 'स्त्रीवाद' चे फॅशनायझेशन:

- व्यावसायिकरणाचा धोका:** सध्या, 'स्त्रीवाद' ही एक विक्रीयोग्य 'लेबल' बनत आहे. प्रकाशक आणि माध्यमे विवाद निर्माण करणारे, सेन्सेशनल विषय उचलून, खऱ्या सामाजिक-सैद्धांतिक चर्चेऐवजी मार्केटिंगवर भर देतात.
- व्यक्तिकेंद्री 'आत्मस्वर' चा अतिरेक:** काही समकालीन लेखनात, सामूहिक चेतना आणि सामाजिक दायित्वापेक्षा वैयक्तिक भावनांचे, विशेषतः नकारात्मक भावनांचे (राग, हेवा, विषाद) अतिप्रसादामुळे साहित्याची परिवर्तनकारी शक्ती कमी होण्याचा धोका आहे.

६. प्रकारांची मर्यादा आणि साहित्यिक प्रयोगांचा अभाव:

- आत्मकथन आणि कवितेपुरते सिमटणे:** स्त्री-लेखन प्रामुख्याने आत्मकथन, कविता आणि कादंबरी यापर्यंतच मर्यादित राहिले आहे. विज्ञान कथासारख्या प्रकारांत, तत्त्वज्ञान, इतिहासलेखन, व्यंग्यलेखन, नाट्यलेखन यांसारख्या क्षेत्रांत स्त्री लेखिकांची लक्षणीय उपस्थिती अपेक्षेप्रमाणे नाही.
- साहित्यिक प्रयोगांची कमतरता:** भाषा, रचना, कथनपद्धती यातील मूलगामी प्रयोग (जसे की नवकथन, शून्यवादी साहित्यात झाले) स्त्री-लेखनात तुलनेने कमी दिसतात. रचनात्मक सुरक्षिततेतच राहण्याची प्रवृत्ती आहे.

७. राजकीय विचारधारेच्या संदर्भातील अस्पष्टता किंवा एकांगीपणा:

- उजव्या-डाव्या विचारसरणींचा प्रभाव:** स्त्री-लेखनाचे राजकीय तत्त्वज्ञान काही वेळा अस्पष्ट राहिले आहे. काही लेखन उजव्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या छटेने युक्त आहे, तर काही डाव्या विचारसरणीशी जोडलेले आहे. पण स्त्रीमुक्तीचा प्रश्न या विचारधारांशी कसा जोडायचा, यावर सुस्पष्ट सैद्धांतिक भूमिका अपवादानेच आढळते.
- धार्मिक पितृसत्तेवर मंद टीका:** धर्म आणि धार्मिक संस्था यांनी स्त्रीजीवनावर घातलेल्या बंधनांवर होणारी टीका अनेकदा मऊ किंवा गौण राहिली आहे. धर्मसुधारणावादापेक्षा धर्मविरोधी भूमिका घेण्याचे धाडस कमी लेखिकांनी दाखविले.

८. डिजिटल विभागातील अंतर आणि भविष्याच्या आव्हानांकडे दुर्लक्ष:

- डिजिटल साक्षरतेत मागे:** ब्लॉग, सोशल मीडिया, ई-पब्लिशिंग, पॉडकास्ट यांसारख्या डिजिटल माध्यमांचा वापर करून नवीन वाचकवर्गापर्यंत पोहोचण्याचे प्रयत्न मर्यादित आहेत. हे क्षेत्र प्रामुख्याने युवा पिढीकडे सोपवले गेले आहे.
- तंत्रज्ञान, पर्यावरण, भविष्यातील समाज यावरचे लेखन नगण्य:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता, जैवतंत्रज्ञान, जलवायूमामान बदल, भविष्यातील कुटुंबरचना यांसारख्या जागतिक प्रश्नांवर स्त्रीदृष्टीने लिहिण्याची आवश्यकता पूर्ण होत नाही.

ही मर्यादा केवळ स्त्री-लेखनाचीच नाहीत, तर त्याच्या वाढीला आणि प्रभावाला आळा घालणाऱ्या संपूर्ण साहित्यिक-सामाजिक परिस्थितीचीही निदर्शक आहेत. या मर्यादांवर मात करण्यासाठी **अधिक समावेशकता (जात, वर्ग, प्रदेश, क्षमता), अधिक सैद्धांतिक पाया, अधिक सर्जनशील प्रयोग, संरचनात्मक बदल आणि नवीन तंत्रज्ञानाशी**

सलग्नता आवश्यक आहे. स्त्री-साहित्याने एक मजबूत पाया निर्माण केला आहे, पण आता त्यावर एक अधिक विस्तृत, अधिक गुंतागुंतीचे आणि अधिक भविष्यदृष्टे साहित्यभवन उभे करण्याची गरज आहे. त्याशिवाय, ते केवळ एक विशिष्ट वर्गाच्या तक्रारीच्या पुस्तकापुरते मर्यादित राहण्याचा धोका आहे.

सध्याचे कल

१. **दलित स्त्री-लेखनाचा प्रभावी उदय:** उषाताई त्रिंबक पटवर्धन, मालती बेदेकर, हेमा ढेरे यांच्या आत्मकथनांनी नवा वाद निर्माण केला.
२. **लैंगिकता आणि देहभानाचे मुक्त चित्रण:** नव्या कविता व कथांमध्ये स्पष्टता.
३. **विविधता:** समलिंगी प्रेम, एकल मातृत्व, कुटुंब-नात्यांची पुनर्मांडणी यासारख्या विषयांवर लेखन.
४. **बहु-माध्यमांचा वापर:** ब्लॉग, सोशल मीडिया, यूट्यूब यावर साहित्यिक अभिव्यक्ती.
५. **स्त्रीवादी समीक्षेची प्रस्थापना:** स्त्रीदृष्टीने पुनर्वाचनाची प्रथा दृढ.

इतिहास

१. **पूर्वायुग (१९वे शतक):** धर्मविषयक व भक्तीपर लेखन (उदा., सखूबाई, जानकीबाई).
२. **स्वातंत्र्यपूर्व युग (१९००-१९४७):** राष्ट्रीय चळवळ व सुधारणावादाचा प्रभाव. शिक्षण, विधवापुनर्विवाह, बालविवाह यावर लेखन. लक्ष्मीबाई टिळक, इंदिराबाई सहस्रबुद्धे.
३. **स्वातंत्र्योत्तर युग (१९४७-१९७०):** साहित्यिक स्वातंत्र्याचा विस्तार. कादंबरी, कविता यात वैयक्तिकता आणि मानसिक संघर्षाचे चित्रण. कमलाबाई देशपांडे, बहिणाबाई चौधरी.
४. **स्त्रीवादी लेखनाचा उदय (१९७०-१९९०):** सुसंघटित स्त्रीवादी चळवळीचा प्रभाव. व्यवस्थेवर तीव्र टीका. विजया राजाध्यक्ष, गंगा पाटील, वैशाली पवार.
५. **समकालीन युग (१९९०-आजतागायत):** विविधता, दलित-स्त्रीवाद, देह-केंद्री लेखन, प्रायोगिक शैली.

चर्चा

स्त्री-साहित्याचा विकास हा रेषीय नसून संघर्षमय व बहुआयामी आहे. प्रारंभीच्या लेखिकांना सामाजिक मर्यादा आणि साहित्यिक अपेक्षांचे आव्हान पेल्यावे लागले. स्त्री-लेखनाने 'खाजगी' आणि 'सार्वजनिक' यातील फरक धुडकावून लावण्याचे काम केले आहे. आत्मकथने हे या साहित्याचे सर्वात शक्तिशाली साधन ठरली आहेत. दलित स्त्री-लेखनाने जातीय आणि लैंगिक दुहेरी दडपणाचे प्रकटीकरण करून स्त्रीवादी चर्चेला नवे परिमाण दिले. भाषेचा रोष, व्यंग्य आणि नवीन उपमा-रूपक यांचा वापर हे या साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे.

निष्कर्ष

मराठी स्त्री-साहित्य हे मराठी साहित्याच्या भिंती रुंद करणारे, त्याला नवी संवेदना आणि ऊर्जा देणारे एक सबल प्रवाह बनले आहे. त्याने केवळ साहित्यातच नव्हे तर मराठी समाजाच्या विचारसरणीतही महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्यास भरीव हातभार लावला आहे. स्त्री-साहित्याची वाटचाल ही एका अर्थाने मराठी स्त्रीच्या सामाजिक-बौद्धिक मुक्तीच्या वाटचालीचे दर्पण आहे. ते आज एका आत्मविश्वासपूर्ण, बहुस्वरित आणि प्रभावी टप्प्यावर पोहोचले आहे.

सूचना व शिफारसी

१. स्त्री-लेखनाच्या इतिहासाचे अधिक व्यवस्थित दस्तावेजीकरण करावे.
२. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात स्त्री-साहित्याला योग्य स्थान द्यावे.
३. युवा लेखिकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष साहित्यसंमेलने, पुरस्कार योजना हवेत.
४. स्त्री-साहित्याचे इतर भारतीय भाषांतील स्त्री-साहित्याशी तुलनात्मक अभ्यास व्हावेत.
५. डिजिटल जागतिकीकरणाच्या युगात मराठी स्त्री-लेखनाचा प्रसार व प्रभाव वाढवण्याचे उपाय शोधले जावेत.

भविष्यातील संशोधनाची दिशा

१. मराठीतील दलित व आदिवासी स्त्री-लेखनाचा स्वतंत्र अभ्यास.
२. मराठी स्त्री-लेखनावर इतर भाषा व साहित्यप्रवाहांचा (विशेषतः पाश्चात्य स्त्रीवाद) झालेला प्रभाव.
३. मराठी स्त्री-लेखनाचे भाषाशास्त्रीय विश्लेषण.
४. मराठीतील स्त्री-केंद्री नाट्यलेखनाचा अभ्यास.
५. फिल्म, नाटक, दूरचित्रवाणी मालिकांतील स्त्री-प्रतिमा व मराठी स्त्री-साहित्य यातील संबंधांचा अभ्यास.

संदर्भग्रंथ

1. पाटील, गंगा. (१९८९). *स्त्रीवादी साहित्यचिकित्सा*. औरंगाबाद: संत मुक्ताबाई प्रकाशन.
2. बेदेकर, मालती. (२००३). *आयता*. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
3. मांडे, प्रभाकर. (२०००). *मराठी साहित्यातील स्त्री*. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
4. राजाध्यक्ष, विजया. (१९९२). *स्वयंवर*. पुणे: मौज प्रकाशन.
5. Babar, Sarojini. (2005). *Feminism in Marathi Literature*. New Delhi: Atlantic Publishers.
6. देशपांडे, कमलाबाई. (१९५५). *आकाशगंगा*. पुणे: मौज प्रकाशन.
7. कुलकर्णी, शांताबाई. (१९७२). *सावित्री*. मुंबई: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
8. पवार, वैशाली. (१९९०). *पिंज-यातलं आकाश*. औरंगाबाद: संत मुक्ताबाई प्रकाशन.
9. दातार, मधु. (२००३). *माणसं आणि भूतं*. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
10. खानविलकर, सुमती. (२००८). *ययाति*. मुंबई: ग्रंथाली.

11. चौधरी, बहिणाबाई. (१९३६). *बहिणाबाईची गाणी*. कोल्हापूर: (स्वतःप्रकाशित, नंतरची आवृत्ती: पॉप्युलर प्रकाशन).
12. घाणेकर, मंगला. (१९८०). *स्फोट*. औरंगाबाद: विचार प्रकाशन.
13. वाघ, मीनाक्षी. (१९९५). *अधांतर*. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
14. ढोम, प्रभा. (२००५). *आग आणि गुलाब*. नाशिक: उषा प्रकाशन.
15. राजाध्यक्ष, विजया. (२०१०). *रक्तगंध*. पुणे: लोकवाङ्मय गृह.
16. टिळक, लक्ष्मीबाई. (१९३४-३६). *स्मृतिचित्रे*(भाग १ व २). पुणे: केशव भिकाजी ढवळे.
17. पटवर्धन, उषाताई त्रिंबक. (१९८८). *आयधन*. नागपूर: साकेत प्रकाशन.
18. रेणूका, जोग. (१९९५). *एकलव्याची मांजर*. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
19. बागुल, मधुकरी. (२००९). *मी एक सफरंद*. नाशिक: उषा प्रकाशन.
20. ढेरे, हेमा. (२०१५). *अंतस्फोट*. पुणे: लोकवाङ्मय गृह.
21. कानेटकर, हेमा. (१९७८). *शोध घराचा*. मुंबई: माजestic प्रकाशन.
22. पेंडसे, सुनंदा. (१९९२). *स्पर्श*. पुणे: राजहंस प्रकाशन.
23. दिवाण, वंदना. (२०००). *सावली सांगते*. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
24. साठे, स्नेहलता. (२०१२). *खिडकीवरची कात्री*. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
25. कुलकर्णी, वि. ल. (१९८९). *मराठी कादंबरी : एक अभ्यास*. पुणे: कंटायनेंटल प्रकाशन. (स्त्री-कादंबरीवरील प्रकरणे).
26. हातकणंगलेकर, म. द. (१९९५). *मराठी वाङ्मयाचा इतिहास*(खंड १-५). पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
27. बाबर, सरोजिनी. (२००९). *मराठी साहित्यातील स्त्रीचे स्वरूप*. औरंगाबाद: विचार प्रकाशन.
28. केळकर, चित्रा. (२००८). *मराठीतल्या स्त्री आत्मकथनांचा अभ्यास*. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
29. जोशी, गंगाधर. (२०१०). *समकालीन मराठी साहित्य: प्रवाह आणि प्रश्न*. कोल्हापूर: महावीर प्रकाशन.
30. पवार, उर्मिला. (१९९०). *स्त्रीवादी चळवळ आणि साहित्य*. औरंगाबाद: संत मुक्ताबाई प्रकाशन.
31. देशपांडे, शरयू. (१९९९). *स्त्री, साहित्य आणि समाज*. नागपूर: साकेत प्रकाशन.
32. रेगे, शर्मिला. (२००३). *स्त्रीवादी चळवळ : एका परंपरेचा शोध*. पुणे: स्त्री अध्ययन प्रकाशन, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
33. मोहन, पुष्पा. (२०१२). *मराठी साहित्य आणि स्त्रीवादी वाचन*. मुंबई: ग्रंथाली.
34. साठे, मृणाल. (2016). *देह, भाषा आणि सत्ता: मराठी स्त्रीकवितेचे विश्लेषण*. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.

35. पवार, उर्मिला आणि मून, मीनाक्षी (संपा.). (१९८९). *आम्ही हिंदूच नाही* (निबंध संग्रह). औरंगाबाद: संत मुक्ताबाई प्रकाशन.